

BİR ELEŞTİRİNİN ELEŞTİRİSİ: İMSÂK VAKTİ TARTIŞMALARI

Tunahan ERDOĞAN* - İsmail KARAGÖZOĞLU**

Öz

Ülkemizde 1982 yılına kadar güneşin ufku altında 19 derecede bulunduğu vakte temkîn süresi eklenerek ilan edilen imsâk vakti, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yeni uygulamasıyla 1983 yılından itibaren -18 derece olarak değiştirilmiş, temkîn uygulaması ise tamamen kaldırılmıştır. Kamuoyunda hararetli tartışmalara ve kafa karışıklığına yol açan değişiklik kararı, Başkanlığa birtakım eleştiriler ve ithamlar yöneltmesine neden olmuştur. Eleştirilerin özellikle iki konu üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir: Birincisi, orucun başlangıç vakti olan fecr-i sâdıkın tespiti için aydınlığın ilk belirlediği anın mı yoksa iyice yayıldığı anın mı esas alınacağı. İkincisi, fecr-i sâdıkın tespitinde güneşin yükseklik açısının -19 derece mi yoksa -18 derece mi olacağı. İddia sahiplerine göre her iki konuda da İslâm âlimleri birinci görüşü, Avrupalı Hristiyan astronomi bilginleri ikinci görüşü tercih etmektedirler. DİB ise değişiklik kararı ile İslâm âlimlerinin görüşünü bırakıp Hristiyanların görüşünü benimsemiştir. Bu makale orucun başlangıç vaktinde yapılan değişikliğe Prof. Dr. Ahmet Şimşirgil tarafından yöneltilen ve bazı takvim hazırlayıcıları tarafından da dile getirilen eleştirilerin tetkik, tahlil ve tenkidini konu edinmektedir. Çalışmanın amacı iddia sahipleri tarafından dile getirilen eleştirilerde

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
e-posta: tunahanerdogan1234@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3374-6063

** Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
e-posta: trhoca07@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7616-4579

Atıf/Cite as: Erdoğan, Tunahan-Karagözoğlu, İsmail. "Bir Eleştirinin Eleştirisi: İmsâk Vakti Tartışmaları". *Dini Araştırmalar* 25/63 (Aralık 2022), 477-500.
<https://doi.org.10.15745/da.1180361>

öne sürülen argümanların doğru olup olmadığını tespit etmektir. Başka bir ifadeyle bu çalışma imsâk vaktinde yapılan değişikliğe yöneltilen eleştirilerin eleştirisini ele almaktadır. Çalışmada tarafların DİB'in ilgili kararına yönelttiği eleştirilerin ve ileri sürdükleri delillerin temel fıkıh ve astronomi eserlerindeki bilgilerle örtüşüp örtüşmediği metin analizine dayalı olarak mukayeseli biçimde ele alınmaktadır. Ulaşılan sonuçlara göre her iki konuda da fıkıh ve astronomi âlimleri arasında görüş birliği bulunmamakta, eleştirilerde öne sürülen deliller ise iddiaları ispatlayıcı bir nitelik taşımamaktadır. Araştırma, toplumun büyük bir kesimini meşgul eden güncel imsâk tartışmalarına eleştirel katkı sunması ve tartışmaların bilimsel bir zemine oturtulması bakımından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fecr-i Sâdik, Temkîn, Takvim, Oruç, Oruca Başlama Vakti

A Critique of a Criticism: The Debates on the Time of İmsâk

Abstract

The imsâk time, which was declared by adding the tamkîn time to the time when the sun was 19 degrees below the horizon until 1982, was changed to -18 degrees as of 1983 with the new application of the Presidency of Religious Affairs, and the tamkîn practice was completely abolished. The change decision, which caused heated discussion and confusion in the public, caused some criticism and accusations to the Turkish Presidency of Religious Affairs. In particular, it is seen that criticism focus on two issues: The first is whether the moment when the enlightenment of sun first appears or the moment when it spreads well will be taken as the basis for determining the al-fajr al-sâdiq, which is the beginning time of fasting. The second is whether the altitude angle of the sun will be -19 degrees or -18 degrees in determining the al-fajr al-sâdiq. According to the claimers, on both issues, Islamic scholars prefer the first view, while European Christian astronomy scholars prefer the second view. The Presidency of Religious Affairs, on the other hand, abandoned the view of Islamic scholars and adopted the view of Christians. This article deals with the examination, analysis and criticism of the criticism made by Prof. Dr. Ahmet Şimşirgil about the change in the beginning of the fast and also expressed by some calendar makers. The aim of the study is to determine whether the arguments put forward in the criticisms expressed by the claimants are correct. In other words, this study deals with the criticism of the criticisms directed at the change in the time of imsâk. In the study, whether the criticisms

of the parties to the relevant decision of the Presidency of Religious Affairs and the evidence they put forward overlap with the information in the basic fiqh (Islamic jurisprudence) and astronomy works, based on text analysis, is discussed in a comparative way. There is no consensus among the scholars of fiqh and astronomy on the both issues according to the obtained results, and the evidence put forward for the criticism does not prove the claims. The research is important in terms of making a critical contribution to the current imsāk debates, which occupy a large part of the society, and placing the discussions on a scientific basis.

Keywords: The True Dawn (al-Fajr al-Sādiq), Caution (Tamkīn), Calendar, The Fast, The Starting Time of the Fast

Summary

Although there is unanimity that the starting time of fasting and Fajr prayer is the true dawn, there is disagreement on the determination of the true dawn. The times of worship such as prayer and fasting, which were initially determined based on the observation of certain natural phenomena, were first linked to astronomical calculations and then started to be shown in calendars with hour and minute determinations with the development of sciences such as mathematics and astronomy and the establishment of observatories since the middle of the second century of Hijrī. The starting time of fasting, which was previously applied as -19 degrees in our country, was proposed to be based on the time when the sun was at 16 degrees below the horizon and to make changes in the calendars accordingly with a final decision taken by the Supreme Council of Religious Affairs in 1982 and submitted to the Presidency of Religious Affairs based on some observations and researches. Since 1983, the calendars published by the Presidency have been based on -18 degrees as the starting time of fasting and the practice of caution was completely abolished. This change in the determination of the starting time of the fast led to public spats and some criticisms and accusations against the Presidency of Religious Affairs. In recent years, the Presidency has been accused of “endangering people’s fasting” and “preferring the views of Christian and non-Muslim astronomical scholars to those of Muslim astronomical scholars”. According to the allegations, with this decision, the Presidency based the determination of the true dawn, not on the time that Islamic scholars determined as the moment when whiteness first appeared on the horizon line, but on the time when whiteness spread completely over the horizon, which is the opinion of

European Christian astronomers. Similarly, according to the claimants, the determination of the sun's altitude as -18 degrees is the opinion of European Christian astronomers, while the determination of -19 degrees is the opinion of Muslim astronomers. Therefore, with this decision, the Presidency of Religious Affairs abandoned the views of Muslim astronomers and adopted the views of Christian astronomers. This article focuses on the criticism of the claims made by Prof. Dr. Ahmet Şimşirgil, who is expert in history, and some calendar preparers about the decision of the Presidency of Religious Affairs regarding the time of imsâk. In this study, the accuracy and consistency of the criticisms against the change in the start time of the fast are examined comparatively by referring to basic fiqh and astronomy studies. According to the results, the criticisms and claims against the change made by the Presidency of Religious Affairs in the time of imsâk do not fully reflect the truth, and the arguments put forward as evidence do not prove the claims. As shown in the study, a considerable number of Muslim scholars and astronomers have determined the sun's altitude as -18 for the determination of the true dawn. Moreover, although other different degrees have been mentioned, it has been described as a famous view by some scholars that the al-fajr al-sâdiq was appeared when the sun was at -18 degrees. Likewise, there are also Muslim scholars who take the time when the whiteness completely spreads over the horizon line as the basis for determining the true dawn. Therefore, the new practice of the Presidency of Religious Affairs can only be considered as abandoning one of the existing opinions of Islamic scholars in favor of another. It is understood that the author's mistakes in the aforementioned issues stem from the fact that he accepted the statements he quoted from Ahmed Ziyâ Bey, an Islamic astronomy specialist, as absolute truth without examining and checking from the books of fiqh and astronomy scholars. This study puts forward three new research proposals: First, to investigate why the Presidency of Religious Affairs has not implemented the decision of the Supreme Council of Religious Affairs to change the time of imsâk from -19 degrees to -16 degrees. Second, to examine whether the Presidency of Religious Affairs's decision to set the time of imsâk at -18 degrees is correct with independent observations. The last, to study the historical course of the calendars showing the timing of the times of worship in Islâm.

Giriş

Namaz ve oruç gibi ibadetlerin vakitlerinin tespitinde Müslümanlar başlangıçta basit gözleme dayalı bir yöntem takip ediyorlardı. Çünkü namaz ve

oruç vakitlerini bildiren âyetler ve Hz. Peygamber'den (s.a.s.) rivâyet edilen hadisler, söz konusu ibadetlerin vaktini belli doğa olaylarına bağlamaktadır. Mesela orucun başlangıç ve bitiş zamanını bildiren âyette şöyle buyurulmaktadır: “*Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı), siyah ipliğinden (karanlığından) sizin için ayırt edilinceye kadar yiyin, için. Sonra orucu akşama kadar tamamlayın.*”¹ Âyette sözü edilen vakit daha sonra fıkıh literatüründe “el-fecru’s-sâdık”, “es-subhu’s-sâdık” ve “el-fecru’s-sânî” terimleri ile ifade edilecek olan ufuk çizgisinin üzerinde oluşan yarım daire şeklindeki yatay beyazlığa (aydınlığa) işaret etmektedir.² Nitekim bazı hadis rivâyetlerinde de sözü edilen beyazlık “el-fecru’l-müstatîr”³ ya da “el-fecru’l-mu‘teriz”⁴ şeklinde ifade edilmektedir. Fakat şahsî gözlem ile belirlenen bu vakitlerin zanna ve tahmine yani bireysel ihtihâda dayandığı, dolayısıyla kesinlik ifade etmeyen vakitler olduğu açıktır. Hicrî II. asrın ortalarından itibaren “ilmü’l-hey’e” ya da “ilmü’l-felek” denilen astronomi ilmi ile matematik ilimlerinin başta Bağdat olmak üzere İslâm memleketlerinde gelişmeye başlaması ve rasathanelerin kurulmasıyla ibadet vakitlerinin tespiti, gözlemlerin yanı sıra hesaplamalar neticesinde belli kurallara bağlanmaya başlanmış, sonraki aşamada ise vakitler saat ve dakika tespitli takvimler ile gösterilmeye başlanmıştır.⁵

1 Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, çev. Hayreddin Karaman - Ali Özek - İbrahim Kâfi Dönmez - Mustafa Çağrıncı - Sadrettin Gümüş - Ali Turgut (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), el-Bakara 2/187.

2 Ebü’l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsîlî, el-İhtiyâr li ta‘lîli’l-Muhtâr, thk. Şuayb Arnavûd vd., (Beyrut: Müessesetu’r-risâle, 3. Basım, 1431/2010), 1/124; Yıldırım Sipahi, “Şerâtin Ümmîliği Bağlamında Furû Fıkıhta İmsâk Vakti Meselesi”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/31 (2018) 165-183.

3 “Sizi sahurunuzdan Bilâl’in ezanı da dikey olan fecr (aydınlık) de alıkoymasın. Fakat ufuktaki yatay aydınlık alıkoysun.” Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, Sünenü’t-Tirmizî, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Mısır: Şeriketü mektebe, 3. Basım, 1395/1975), “Savm”, 15; Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, el-Müsned, nşr. Şuayb Arnavud-Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetu’r-risâle, 1. Basım, 1421/2001), 33/329, 365; Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, el-Müsnedü’s-sahîhu’l-muhtasar bi nakli’l-‘adli ‘ani’l-‘adli ilâ Rasûlillâh, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, ts.), “Sıyâm”, 43.

4 “Fecr, ufukta dikey (müstatîl) olan değil, yatay ve kızıl olandır.” Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 26/218.

5 Bk. Fatin Gökmen, “Namaz Vakitleri Hakkında Suallere Cevap”, Sebilürreşad 33/61 (1949) 169-173; Abdullah Acar, Kur’an’a Göre İmsak Vakti, (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 23

Ülkemizde orucun başlangıç vakti uzun yıllar Osmanlı döneminde hazırlanan takvimlere bağlı olarak ilan edilmiştir.⁶ Din İşleri Yüksek Kurulu'nun (DİYK) 21.01.1982 tarih ve 6 numaralı “Namaz Vakitlerinde Temkîn” kararından sonra 1983 yılında Diyanet Takvimi'nde imsak vaktinin başlangıcı -19 dereceden -18 dereceye alınarak bir değişikliğe gidilmiştir.⁷ Bu karar, Diyanet İşleri Başkanlığı'na birtakım tenkitler yöneltilmesine sebep olmuştur. Eleştiriler, imsâk vaktinden temkîn uygulamasının kaldırılarak oruca başlama vaktinde değişiklik yapılmasının insanların oruçlarını riske attığı noktasında yoğunlaşmakta ve DİB hakkında bazı iddiaları gündeme getirmektedir. Bu eleştiri daha çok Türkiye Takvimi ve Fazilet Takvimi hazırlayıcıları ve kullanıcıları tarafından DİB'e yöneltilmekte ve özellikle her Ramazan ayında yeniden gündeme taşınmaktadır. Son yıllarda söz konusu eleştiri, uzmanlık alanı tarih olan Prof. Dr. Ahmet Şimşirgil tarafından tekrar dile getirilmiştir. Bu makale, Şimşirgil'in 13.05.2018 tarihinde Türkiye Gazetesi'nde yayınlanan “İslam âlimlerinin hassasiyeti” başlıklı yazısında dile getirdiği, bazı takvim yayıncıları ile kullanıcıları tarafından da tekrar edilen iddiaların tahlil ve tenkidini konu edinmektedir.

Çalışmanın amacı DİB'in imsâk vaktinin tespitinde yaptığı değişikliğe Şimşirgil'in ilgili yazısında yönelttiği eleştirilerin ve bu eleştirileri ispat etmek için ortaya koyduğu delillerin doğru ve tutarlı olup olmadığını incelemektir. Bu bakımdan çalışmanın kapsamı yalnızca ilgili yazıda dile getirilen iddiaların tenkidıyla, başka bir deyişle Başkanlığın kararına adı geçen yazar ve bazı takvim yayıncıları tarafından yöneltilen eleştirilerin eleştirisi ile sınırlıdır. Yazar tarafından öne sürülen delillerin hakikati yansıtıp yansıtmadığı, mümkün mertebe temel fıkıh ve astronomi eserlerine müracaat edilerek incelenmiştir. Toplumda oldukça yankı uyandırmasına ve geniş kitleler tarafından sürekli gündemde tutulmasına rağmen literatürde doğrudan adı geçen yazarın söz konusu iddialarının incelenmesini konu edinen bir çalışma tespit edilememiştir. Bununla birlikte Abdullah Acar'ın 2021 yılında yayımlanan “Kur'ân'a Göre İmsak Vakti” başlıklı çalışmasının her ne kadar doğrudan Şimşirgil'in ilgili yazısındaki iddialar hakkında olmasa da bazı takvim yayıncılarının iddialarını ele alan önemli bir çalışma olduğu belirtilmelidir. Esasen İslam'da ibadet vakitlerini gösteren takvimlerin tarihi, temkîn uygulamasının ortaya çıkışı ve tarihi serüveni, DİB'in söz konusu değişiklik kararının ve bu karara yöneltilen

⁶ Acar, *Kur'an'a Göre İmsak Vakti*, 15.

⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği”, (Erişim 8 Mayıs 2020).

eleştirilerin her biri müstakil ve derinlikli çalışmalar yapılmasını gerektirdiği halde görüldüğü kadarıyla bilim dünyasında bu konular bugüne kadar yeterince incelenmemiştir. Sözü edilen konular bir makalenin, belki birkaç tez çalışmasının bile boyutlarını aşacak nitelik ve niceliktedir. Bu tarz çalışmalar doğal olarak hadis, fıkıh, astronomi, matematik, coğrafya gibi çok sayıda bilim dalında uzmanlaşmayı ve disiplinler arası çalışmayı zorunlu kılmaktadır. Bu makale yalnızca sözü edilen iddiaların ve öne sürülen delillerin incelenmesini ele almaktadır.

1. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İmsâk Vakti Düzenlemesi Hakkındaki İddialar ve İddiaların Tahlili

1.1. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Takvimlerden Temkîn Uygulamasını Kaldırdığı İddiası

Ahmet Şimşirgil ve bazı takvim hazırlayıcıları tarafından DİB'e yöneltilen eleştirilerden ilki, Başkanlığın 1983 yılından itibaren takvimlerdeki imsâk vaktinden temkîn uygulamasını kaldırdığı iddiasıdır.⁸ Söz konusu iddianın DİYK'nın 21.01.1982 tarih ve 6 numaralı "Namaz Vakitlerinde Temkin" kararı ve bir yıl sonra 1983 yılında yayınlanan takvim ile ilişkilendirilerek ortaya atıldığı anlaşılmaktadır. Oysa nasıl uygulandığından bağımsız olarak karar metnine bakıldığında söz konusu karar ile temkîn süresinin tamamen kaldırılmadığı, imsâk için güneşin -16 derecede bulunduğu vaktin esas alınmasına ve buna -4 dakika temkîn süresi ilave edilmesine karar verildiği görülmektedir.⁹

Bununla birlikte her ne kadar ilgili kararda imsâk vaktinin tespitiyle ilgili olarak yalnızca derece değişikliğine (-19'dan -16'ya) gidilmesi ve buna -4 dakika temkîn süresinin ilave edilmesi kararlaştırılmış olsa da DİB'in internet sitesinde yapmış olduğu başka bir açıklamaya göre uygulama açısından Başkanlık tarafından günümüzde çıkarılan takvimlerde imsâk vakti için herhangi bir temkîn süresi bulunmamaktadır.¹⁰

⁸ Ahmet Şimşirgil, "İslam Âlimlerinin Hassasiyeti", Türkiye Gazetesi (13 Mayıs 2018); Fazilet Takvimi, "Muhteva İle İlgili Sorular", (Erişim 4 Nisan 2022).

⁹ Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı (DİYKB), *Namaz Vakitlerinde Temkin*, Sayı 143, Karar No 6, (21.1.1982), 3. Kararın imsâk vaktini ilgilendiren b) maddesi şöyledir: "Yatsı, imsak ve sabah namazı vakitlerinin tespitinde, güneşin 16° ufku altında bulunmasının esas alınmasına ve buna ± "dört" dakika temkin (yatsı ve sabah namazı vakitleri için + 4 dakika, imsak vakti için -4 dakika) süresi ilave edilmesine;".

¹⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı, "Vakit Hesaplama", (Erişim 28 Nisan 2002).

Diğer taraftan DİB'in 17 Temmuz 2013 tarihli başka bir açıklamasına göre 1983 yılından sonra yayınladığı takvimlerde ilgili kararda bahsedilen -16 derecenin değil, -18 derecenin esas alındığı anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi DİB 1983 yılından önce imsâk vakti için -19 dereceyi esas almaktaydı.¹¹ Özetle DİB'in internet sayfasında yer alan açıklamaya göre DİYK'nın 1982 tarihli kararının hem derece hem de ilave edilen temkîn süresi itibarıyla uygulamaya alınmadığı anlaşılmaktadır. DİB'in temkîn uygulamasını yürürlükten kaldırıldığına yönelik ortaya atılan iddia bizzat Başkanlığın açıklamasına göre doğru gözükmemektedir.

1.2. Fecr-i Sâdıkın Başlangıcında Avrupalıların Ufuk Üzerinde Beyazlığın Tamamen Yayıldığı Vakti, İslâm Âlimlerinin ise Ufuk Üzerinde Beyazlığın İlk Görüldüğü Vakti Hesap Ettikleri İddiası

Şimşirgil, "İslâm astronomi mütehasşısı Ahmed Ziyâ Bey'in (Akbulut) (ö. 1938) *Rub-ı dâire* kitabından" alıntı yaparak fecr-i sâdıkın başlangıç vaktinin tespiti için Avrupalıların ufuk üzerinde beyazlığın tamamen yayıldığı vakti, İslâm âlimlerinin ise beyazlığın ilk belirlediği anı esas aldıklarını iddia etmektedir.¹² Söz konusu iddianın gerçeği yansıtıp yansıtmadığını tespit etmek için Hanefî fıkıh eserlerine müracaat ettiğimizde¹³ şu ifadelerle rastlamaktayız:

"İki tür fecir vardır: Birincisi yalancı fecir ki Araplar buna kurt kuyruğu derler. Bu, gökyüzünde uzunlamasına ortaya çıkan bir beyazlıktır, hemen arkasından ise bir karanlık ortaya çıkar. Fecr-i sâdık ise ufukta yayılan beyazlıktır. Yalancı fecrin doğmasıyla namaz vakti girmiş olmaz, oruç tutacak kimseye fecr-i sâdık doğmadıkça yeme içme de haram olmaz."¹⁴

"Ashâbımız dediler ki: 'Orucun vakti fecr-i sâdıkın doğduğu andan güneşin battığı, oruç vaktinin çıktığı ana kadardır. Fecr-i sâdık ise ufukta yayılan yatay aydınlıktır. Ashâbımızdan fecr-i

¹¹ DİB, "Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği"; Acar, *Kur'an'a Göre İmsak Vakti*, 31.

¹² Şimşirgil, "İslam Âlimlerinin Hassasiyeti". Yazar aynı iddiaları, resmî web sayfasında yayınladığı videoda da dile getirmektedir. Ahmet Şimşirgil, "Sahur ve İftar Vakitlerine Dikkat!", (Erişim 4 Mayıs 2020).

¹³ Hanefî fıkıh eserlerine müracaat etmemizin temel sebebi DİB'in söz konusu kararına eleştiri yöneltenlerin Hanefî mezhebine mensup olmalarından kaynaklanmaktadır.

¹⁴ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, thk. Halil Muhyiddîn el-Meyyis (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1. Basım, 1421/2000), 1/125.

sâdıkın doğuşunda ilk doğma anına mı yoksa söz konusu yatay beyazlığın [biraz daha] yayıldığı ana mı itibar edileceği konusunda bir görüş nakledilmemiştir. Fakat bu hususta meşâyih ihtilâf etmiştir. Meşâyihin bir kısmı beyazlığın ilk doğduğu ana itibar edilmesi gerektiğini, bir kısmı ise yayıldığı ana itibar edilmesi gerektiğini söyleyerek fecr-i sâdıkın tespitinde ihtilâf etmişlerdir. İmam Şemsüleimme el-Halvânî birinci görüşün daha ihtiyatlı, ikinci görüşün ise daha toleranslı/geniş görüş olduğunu söylemiştir...¹⁵

Benzer görüşler daha sonra kaleme alınan fıkıh eserlerinde de yer almaktadır. Örneğin *el-Fetâva'l-Hindîyye* isimli eserde *el-Muhît*'teki ifadeler tekrar edildikten sonra âlimlerin çoğunluğunun ikinci görüşü yani aydınlığın yayıldığı zamana itibar edilmesi görüşünü benimsedikleri belirtilmiştir.¹⁶ İbn 'Âbidîn (ö. 1252/1836) de şöyle demektedir: “Burada fecr-i sâdıkın ilk doğduğu anın mı yoksa aydınlığın yayıldığı anın mı kastedildiğinde ihtilâf söz konusudur. Birincisi daha ihtiyatlı (ahvat), ikincisi ise daha toleranslı görüştür (evsa’).”¹⁷ Son dönemin en önemli Hanefî eserlerinden biri olan ve Hanefî fıkhının dayandığı hadis delillerini ele alan *İ'lâü's-sünen*'de de aynı husus vurgulanmış ve müellif Tehânevî (1892-1974) kendi görüşünü şu sözlerle açıklamıştır:

“Bu konu hakkındaki nas [âyet], hükmü “tebeyün” [ayân beyân olmak, net olarak belirlemek, vâzıh ve âşikâr olmak] illetine bağlamıştır. Bu ise ancak ve ancak aydınlığın [iyice] yayılması ile mümkündür. Fecrin salt doğuşuna yüzlerce kişiden ancak bir kişi muttali olabilir. Hâlbuki dinimizde nas ile meşakkat/zorluk ortadan kaldırılmıştır. Birinci görüş her ne kadar daha ihtiyatlı olsa da güçlü olan ikinci görüştür.”¹⁸

¹⁵ Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Mergînânî, *el-Muhîtü'l-Burhânî fî'l-fıkhi'n-Nu'mânî*, thk. Abdülkerim Sâmî el-Cündî, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Basım, 1424/2004), 2/373.

¹⁶ Nizâmüddîn Belhî vd, *el-Fetâva'l-Hindîyye* (Beyrut: Dâru'l-fıkr, yy, 1310), 1/194. Aynı görüşleri dile getiren bazı fıkıh eserleri için bk. Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî el-Mısrî el-Bâbertî, *el-Înâye Şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-fıkr, yy., ts.), 2/326.

¹⁷ Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz İbn Âbidîn el-Hüseynî ed-Dımaşkî, *Reddü'l-Muhtâr 'ale'd-dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 2. Basım, 1412/1992), 2/371.

¹⁸ Zafer Ahmed b. Latîf et-Tehânevî el-Osmânî, *İ'lâü's-sünen*, thk. Muhammed Takî Osmânî (Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1415/1994), 9/131-132.

Görüldüğü gibi Hanefî fıkıh eserlerinde sabah namazı ve oruca başlama vakti fecr-i sâdık olarak kabul edilmektedir. Fecr-i sâdıkın tespitinde ufukta beyazlığın ilk belirmediği anın mı yoksa biraz daha yayıldığı anın mı dikkate alınması gerektiği noktasında ise ilk dönem Hanefî âlimlerden yani Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) talebelik yapmış âlimlerden herhangi bir nakil bulunmadığı anlaşılmaktadır. Mezhebin daha sonra gelen âlimleri yani “meşâyih”¹⁹ arasında ise fecr-i sâdıkın belirlenmesinde görüş ayrılığı söz konusudur. Buna göre, fecr-i sâdıkın belirlenmesinde birincisi ufuk çizgisinin üzerinde beyazlığın ilk belirmediği an, ikincisi yayıldığı ve iyice belirginleştiği an olmak üzere iki farklı görüş ileri sürülmüştür. Mezhep içerisinde ilk görüş “ahvat” yani daha ihtiyatlı, ikinci görüş ise “evsa” yani daha toleranslı görüş olarak kabul edilmiş ve değerlendirilmiştir.

Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) de fecr-i sâdıkın başlangıç vakti ile ilgili kadim fukahâ arasındaki ihtilâfa dikkat çekerek şunları söylemektedir:

“Orucun vakti, ikinci fecirden güneşin gurûbuna kadar olan müddettir. Maamâfih, bu ikinci fecrin ilk tulû anına mı, yoksa ziyâsının ufukta uzanıp dağılmaya başladığı zamana mı itibar olunacaktır mes’elesinde ihtilâf vardır. Bazı zatlara göre, fecrin ilk doğuşu anı müteberdir. Ahvat olan da budur. Diğer bazı zatlara göre de ziyânın biraz uzayıp dağılmaya başladığı zaman müteberdir. Oruç tutacaklar hakkında daha müsâit olan da budur.”²⁰

Müslüman astronomların kaleme aldıkları eserlerde de aynı husus vurgulanmaktadır. Örneğin Bîrûnî (ö. 453/1061 [?]) fecr-i sâdıkı, fecr-i kâzibden sonra ortaya çıkan, yatay ve ufuk çizgisi üzerinde yayılmış olan beyazlık şeklinde tarif eder.²¹

Zâhirî mezhebinin en önemli temsilcisi İbn Hazm el-Endelüsî (ö. 456/1064) de imsâk vaktinin tespitinde fecrin doğduğu ilk anın değil, tebeyün ettiği vaktin esas alınması gerektiği görüşündedir. Görüşünün doğruluğu

¹⁹ Leknevî'nin Kâsım b. Kutluboğa'dan aktardığına göre “meşâyih” ile mezhebin Ebû Hanîfe'yi görmeyen âlimleri kastedilmektedir. Bk. Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *Şerhu'l-Hidâye (el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübeddî* ile birlikte), nşr. Naîm Eşref Nur Ahmed (Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1417), 1/13.

²⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali* (İstanbul: Kitabevi, 2002), 282.

²¹ Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Kitâbü't-teflûm li evâilî sunâ'ati't-tencîm*, çev. Ramsey Wright, Luzac&Co, (London: 1934), 134-135; Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Kânûnü'l-Mes'ûdî* (Haydarabad: Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1374/1955), 2/949.

için İbn Hazm'ın öne sürdüğü gerekçe, oruca başlama vaktinin açıklandığı âyette “tebeyyün” ifadesinin kullanılmış olmasıdır. Buna göre söz konusu âyette orucun başlangıcı “fecrin doğuşuna” ya da “fecrin tespitinde şüphe edilmesine” değil, oruç tutacak kimse için fecrin aydınlığının karanlığından “tebeyyün etmesine” bağlanmıştır. Bu yüzden İbn Hazm'a göre oruç tutacak kişi için aydınlık iyice belirmediği sürece yemek ve içmek serbesttir.²²

Aktarılan bilgiler göz önünde bulundurulduğunda fecr-i sâdıkın başlangıcı noktasında Şimşirgil'in yazısında öne sürdüğü ufuk üzerinde beyazlığın tamamen yayıldığı vakti Avrupalıların, ilk görüldüğü vakti Müslüman âlimlerin hesap ettikleri iddiası doğru görünmemektedir. Zira yukarıda alıntıladığımız kaynaklarda görüldüğü gibi bir kısım Müslüman âlimler de bu konuda beyazlığın ilk ortaya çıktığı anı değil, yayıldığı vakti esas almaktadırlar.²³ Üstelik bu görüşün âlimlerin çoğunluğunun benimsedikleri görüş olduğu da ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra Şimşirgil'in sözünü ettiği Avrupalıların kim olduklarını da açıklamadığı görülmektedir.

1.3. Avrupalı Hristiyan Astronomların Fecr Hesaplarında, Güneş'in İrtifâ'ımı -18 Derece, Müslüman Astronomların -19 Derece Olarak Esas Aldıkları İddiası

Şimşirgil, yine Ahmed Ziyâ Bey'e dayanarak fecr-i sâdık hesaplamasında güneşin yükseklik açısını Avrupalıların -18 derece, Müslümanların ise -19 derece olarak tespit ettiklerini ifade etmektedir.²⁴ Şimşirgil tarafından öne sürülen, bu iddia, takvimlerinde temkîn uygulamasını devam ettiren Fazilet Neşriyat ve Türkiye Takvimi tarafından da dile getirilmektedir.²⁵ Oysa Müslüman astronomların ve âlimlerin eserleri incelendiğinde onların fecr hesaplamalarında bir bütün olarak ittifakla -19 dereceyi benimsemedikleri görülmektedir. Örneğin meşhur astronomi âlimi Bîrûnî'nin konuyla ilgili açıklaması şöyledir:

“Fecr üç kısımdır. Birincisi ince, uzun ve dikeydir. Bu, ‘es-subhü'l-kâzib’ diye bilinir. Buna ‘zenebü's-sirhân’ da denir. Bu

²² Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, (Beyrut: Dâru'l-fıkr, ts.), 4/366.

²³ İmsâk vaktinin başlangıcı ve bu husustaki farklı görüşlerin geniş bir değerlendirmesi için bk. Vecdi Akyüz, “Fıkıh Açısından İmsak Vaktinin Başlangıcı”, *Güncel Dini Meseleler İstisare Toplantısı-V*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 83-129.

²⁴ Şimşirgil, “İslâm Âlimlerinin Hassasiyeti”; Şimşirgil, “Sahur ve İftar Vakitlerine Dikkat!”.

²⁵ Fazilet Takvimi, “Namaz Vakitleri ve Temkin Hakkında Suâl ve Cevaplar”, (Erişim 11 Mayıs 2020); Türkiye Takvimi, “Mühim Tenbih”, (Erişim 1 Haziran 2020).

fecre herhangi bir dînî hüküm ve resmî âdet bağlanmaz. İkincisi ufuk çizgisine yatay pozisyonda ve yarım daire şeklinde yuvarlaktır. İbadetlerin şartları buna bağlıdır. Üçüncüsü bunun peşinden gelen ve güneşin doğuşundan hemen önce gerçekleşen kırmızılıktır. Dînî konularda bu, birincisi ile aynı hükme tâbîdir... Fecir ve şafaka olan ihtiyaç sebebiyle bu ilmin ehli, fecrin ve şafakın durumlarını gözlemlemişler ve kânunlardan güneşin ufukun altında 18 dereceye geldiğinde bunun, doğuda fecrin doğduğu vakit, batıda ise güneşin kaybolduğu vakit olduğu sonucunu elde etmişlerdir.”²⁶

Konuya ilişkin bir başka açıklama ünlü astronom ve matematikçi el-Çağmînî'nin (ö. 618/1221 [?]) *el-Mûlahhas fi'l-hey'e* isimli eserine h. 814/m. 1412'de şerh yazarak Uluğ Bey'e sunan²⁷ Kâdızâde Rûmî'ye (ö. 844/1440'tan sonra) aittir: “Fecr-i kâzibden az sonra ufuk çizgisinde yatay ve yayılan bir beyazlık ortaya çıkar ki, buna ‘es-subhü’s-sâdık’ denir... Tecrübe ile [rasat ile] bilinmektedir ki bu subh-i sâdıkın başlangıcı ve şafakın sonu, güneş ufkun altında 18 derecede iken gerçekleşir...”²⁸

Fecr-i sâdıkın ilk vakti ve şafakın son vaktinin belirlenmesinde -18 dereceyi esas alan bir başka astronomi âlimi ise Nasîruddîn et-Tûsî'dir (ö. 672/1274).²⁹ Tûsî'nin öğrencisi Kutbüddîn eş-Şîrâzî de (ö. 710/1311) hocası gibi fecr-i sâdıkın güneş ufkun altında 18 derecede iken doğduğu görüşünü benimsemektedir.³⁰ Nasîruddîn et-Tûsî'nin *et-Tezkira*'sına şerh yazan Bircendî (ö. 934/1527-28 [?]) ise güneş -18 derecede iken fecr-i kâzibin gerçekleştiği görüşünü benimsemektedir. Bununla birlikte Bircendî -17 ve -19 dereceyi esas alan görüşlerin mevcudiyetinden de bahsetmektedir.³¹ Buna göre fecr-i kâzibde söz konusu görüşlerden hangi derece kabul edilirse edilsin, fecr-i sâdıkın bunlardan daha aşağı bir derecede olması gerektiği açıktır. Zira İbn Âbidîn'in

²⁶ Bîrûnî, *el-Kânûnü'l-Mes'ûdi*, 2/949-950.

²⁷ İhsan Fazlıoğlu, “Kadızâde-i Rûmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2001), 24/99.

²⁸ Mûsâ b. Muhammed b. el-Kâdî er-Rûmî, *Şerhu'l-Mûlahhas fi'l-hey'e* (Erişim 6 Mayıs 2020).

²⁹ Ebû Ca'fer Nasîruddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, *Kitâbü't-Tezkira fi'l-hey'e* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, 1331), 54a.

³⁰ Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd b. Muslih el-Fârisî eş-Şîrâzî eş-Şâfî, *Nihâyeti'l-idrâk fî dirâyeti'l-eflâk* (Erişim 12 Mayıs 2020).

³¹ Nizâmüddîn Abdülâlî b. Muhammed Hüseyin el-Hanefî el-Bircendî, *Şerhu Tezkirati'n-Nasîriyye* (Erişim 6 Mayıs 2020).

Dâğıstânî'den naklettiğine göre fecr-i sâdık ile fecr-i kâzib arasında üç derecelik bir fark bulunmaktadır.³² Dolayısıyla Bircendî'nin zikrettiği görüşlere göre de Şimşirgil'in Müslüman astronomların fecr-i sâdıka -19 dereceyi benimse-dikleri iddiasının hakikati tam manasıyla yansıtmadığı son derece açıktır.

Diğer taraftan Cemâlüddîn el-Mârdînî (ö. 809/1406) konuyu detaylandır-makta ve mütekaddim astronomlar ile müteahhir astronomların fecr-i sâdık hesaplamasında farklı dereceleri esas aldıklarını ifade etmektedir. Buna göre bazı hâzik (ehliyetli) mütekaddim astronomlar fecr-i sâdık hesaplamasında -18 dereceyi, müteahhir astronomlar ise -20 dereceyi esas almaktadırlar. Fa-kat Mârdînî -20 dereceyi esas alan gözlemciler sayıca az oldukları için bu görüşü zayıf bulmaktadır. Ona göre derece farklılığı havanın temiz ya da kirli olması, sisin yoğun ya da az olması, ayın görünmesi ya da görünmemesi, göz-lemcinin bakışının zayıf ya da keskin olması gibi birtakım sebeplere bağlıdır. Mârdînî, muhakkik rasatçıların ise fecr-i sâdık hesaplamasında -19 dereceye itimat ettiklerini ifade eder.³³ Mârdînî'nin açıklamaları göz önünde bulundu-rulduğunda da Şimşirgil'in Müslüman astronomların (tamamının) -19 derece-yi esas aldıkları iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Zira Mârdînî -19 dereceyi bazı muhakkik âlimlere, -18 dereceyi ise bazı hâzik mütekaddim astronomi âlimlerine nispet etmektedir.

On dokuzuncu yüzyıl Mısır Mühendishânesi müderrislerinden Hasan Efendi de o dönemde Mısır'daki okullarda ders kitabı olarak okutulan eserinde fecr-i sâdıkın, Güneş'in ufkun altında 18 derecede iken doğduğu görüşünü benimsemektedir.³⁴

Bu isimlerin yanı sıra fecr-i sâdıkın güneş -18 derecedeyken doğduğunu kabul eden astronomi âlimlerinden bazıları şunlardır: Muhammed b. Câbir b. Sinân er-Rakkî el-Harrânî (ö. 317/929), Abdurrahman b. es-Sûfî (ö. 376/986), İbnü'z-Zerkâle ismiyle meşhur Endülüslü astronomi âlimi İbrâhîm b. Yahyâ en-Nakkâş et-Tuleytûlî el-Kurtubî (ö. 493/1100), Ebü't-Tayyib b. el-Velîd İsmail b. Ahmed el-Kurtubî, İbnü'l-Bennâ (ö. 721/1321), ez-Zübeyr b. Ebî Ca'fer b. ez-Zübeyr es-Sekafî...³⁵

³² İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 1/359, 361.

³³ Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Halil b. Yûsuf el-Mârdînî, *ed-Dürü'l-mensûr fi'l-'ameli bi rub'i'd-düstûr* (Erişim 7 Mayıs 2020).

³⁴ Hasan Hüsnü Efendi, *Kitâbü'l-usûli'l-vâfiye fi 'ilmi'l-kosmogrâfiye* (Mısır: el-Matbaatü'l-kübâ el-Emîriyye (Bulak Matbaası), 1. Basım, 1890), 78-79.

³⁵ Muhammed b. Abdilvahhâb b. Abdirrezzâk el-Endelûsî, *Îzâhu'l-kavli'l-hak fi mikdârî inhitâti's-şems vakte tulû'i'l-fecr ve gurûbi's-şems*, (yy. ts.), 8-16.

Fecr-i sâdıkın güneş -18 derecede iken gerçekleştiği bilgisi, astronomi kitapları dışında Hanefî fıkhnına dâir eserlerde de yer alan ve benimsenen bir görüştür. Örneğin et-Tehânevî'nin *Î'lâü's-sünen* isimli eserinde bu ifadeler aynen nakledildikten sonra Kâdızâde Rûmî'nin söz konusu şerhinin hâşiyesinden “meşhûr görüşün -18 derece” olduğu bilgisi aktarılmaktadır. Bunun yanı sıra Tehânevî, Bîrûnî'den naklen fecr-i sâdıkın tespitinde -17 ve -15 dereceyi esas alan görüşlerin mevcudiyetinden de bahsetmektedir. Müellif bir “kıl” olarak -19 dereceyi de zikretmekte ve bunun fecr-i kâzib olduğunu tercih etmektedir.³⁶

Aktarılan bilgiler göz önünde bulundurulduğunda Şimşirgil'in fecr-i sâdık hesaplarında, Avrupalı Hristiyan astronomların güneşin irtifâ'ını -18 derece, Müslüman astronomların ise -19 derece olarak esas aldıkları iddiasının hakikati yansıtmadığı görülmektedir. Çünkü görüldüğü gibi Müslüman astronomlardan ve âlimlerden de azımsanamayacak sayıda -18 dereceyi esas alanlar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra bazı kaynaklarda bu, meşhur görüş olarak ifade edilmektedir. Ayrıca Müslüman astronom ve âlimler fecr-i sâdık hesaplamasında bir bütün halinde ittifakla -19 dereceyi esas almış değillerdir. Bu konuda -20 ilâ -15 arasında değişen farklı dereceler de zikredilmektedir.

Fecr-i sâdık hesaplamasında gerek Şimşirgil'in gerek Fazilet Neşriyat ve Türkiye Takvimi'nin, Müslüman astronomların -19 derece dışındaki tespit ve açıklamalarını göz ardı ettikleri ve bu hususta -19 derecede Müslüman astronomlar ve âlimler arasında bir ittifakın var olduğu izlenimini uyandıracak ifadeler kullandıkları dikkat çekmektedir. Oysa gerek mütekaddim gerek müteahhir astronomlardan -18 dereceyi ve başka dereceleri benimseyen çok sayıda âlim bulunduğu açık bir şekilde görülmektedir. Dolayısıyla objektif bir tutumun, diğer dereceleri de zikretmeyi gerektirmesine rağmen, temkîn uygulamasını savunan Şimşirgil, Fazilet Neşriyat ve Türkiye Takvimi'nin yalnızca -19 dereceyi zikretmeleri hakikatin sadece bir yüzünü gösteren bir tutum olarak durmaktadır.

Aktarılan bilgilerden anlaşıldığına göre hem Şimşirgil'in hem de Fazilet Takvimi ve Türkiye Takvimi hazırlayıcılarının imsâk vakti konusunda aynı görüşe sahip oldukları ve iddialarını ispat etmek için aynı argümanları kullandıkları görülmektedir. Fazilet Takvimi ve Türkiye Takvimi hazırlayıcılarının belirttiklerine göre fecr-i sâdıkın doğuş zamanı olarak Avrupalıların -18 dereceyi belirledikleri iddiası, namaz vakitlerinin yanlış olduğu tezini gündeme

³⁶ Tehânevî, *Î'lâü's-sünen*, 2/15.

taşıyan bir gazete yazarına DİB tarafından 1958 yılında gönderilen cevaba dayandırılmaktadır. Buna göre DİB tarafından ilgili yazara İngilizler, Amerikalılar ve Fransızların da imsâk vakti için -18 dereceyi kabul ettikleri bildirilmiştir.³⁷ DİB tarafından söz konusu iddiaya gerçekten bu şekilde bir cevap verilmiş olsa bile Müslüman astronomi âlimlerinden yukarıda aktarılan bilgiler göz önünde bulundurulduğunda imsâk vaktinin tespitinde -18 derecenin esas alınmasının İngilizler, Amerikalılar ve Fransızlar ile bir ilgisinin bulunmadığı görülecektir.

Diğer taraftan Şimşirgil, iddiasını ispat için vakitlerin hesap yöntemiyle tayininin öne çıktığı 15. yüzyıldan 1982 tarihine kadar Mısır, Suriye, kutsal topraklar ve Osmanlı coğrafyasında uygulamada imsâk vaktinin tespitinde -19 derecenin referans alındığını ifade etmektedir.³⁸ DİB'in basın açıklamasında her ne kadar XV. yüzyıldan itibaren uygulamanın -19 derece olduğu açıkça belirtilmemişse de 1949 yılında kurulan komisyonun söz konusu dereceyi kabul ettiği, fakat Başkanlığın, dinin kolaylaştırma ilkesi doğrultusunda 1982'den sonra -18 dereceyi benimsediği ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra DİB yatsı namazı için 28, imsâk vakti için 22 olmak üzere gözlemciler tarafından çıplak gözle toplam 50 adet gözlem yapıldığını ve ışık kirliliğinden uzak bir şekilde sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için gözlemlere devam edilmesinin kararlaştırıldığını belirtmiştir. Ayrıca Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü ile insan gözüne endekslı aletlere dayalı yürütülen ortak bir gözleme göre de tespit edilen vakitlerin Başkanlığın takviminde gösterilen imsâk vakitleri ile örtüştüğü bilgisi kaydedilmiştir.³⁹ Şimşirgil'in Mısır, Suriye, kutsal topraklar ve tüm Osmanlı coğrafyasında XV. yüzyıldan 1982 tarihine kadar uygulamanın tümüyle -19 derece olarak gerçekleştiği iddiası 500 yıllık bir sürecin incelenmesini gerektirir ki, iddia sahibinin bu süreci delilleriyle ortaya koyması gerekmektedir. Bununla birlikte takvim uygulaması 1982'ye kadar bu şekilde gerçekleşmiş olsa bile, gerek XV. yüzyıldan önce gerek sonrasında -18 ve başka dereceleri benimseyen âlimlerin bulunması, Şimşirgil'in icmâyı andıran iddiasını boşa çıkarmaktadır. Bu şekilde bir görüş birliği mevcut ise doğal olarak bunun ispatı iddia sahibine düşen bir sorumluluk olmalıdır.

³⁷ Fazilet Takvimi, "Namaz Vakitleri ve Temkin Hakkında Suâl ve Cevaplar".

³⁸ Şimşirgil, "İslam Âlimlerinin Hassasiyeti".

³⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği". (Erişim 8 Mayıs 2020).

1.4. İbn Yûnus, İbnü'ş-Şâtır ve Nasîruddîn et-Tûsî'nin -19 Dereceyi Esas Aldıkları İddiası

Şimşirgil yazısında İbn Yûnus (ö. 399/1009), Nasîruddîn et-Tûsî (ö. 672/1274 ve İbnü'ş-Şâtır (ö. 777/1375) gibi âlimlerin fecr ve beyaz şafak için güneşin -19° derecedeki konumunu esas aldıklarını iddia etmektedir.⁴⁰

Oysa Nasîruddîn et-Tûsî gerek *et-Tezkira*'sında gerek *Zübde*'sinde gözleme (rasat) dayalı olarak güneşin ufuk çizgisinin altında 18 derecede bulunduğu sırada gecenin sona erdiğini ve fecrin başladığını söylemektedir.⁴¹

Şimşirgil'in, İbnü'ş-Şâtır'ın imsâk vakti için -19 dereceyi esas aldığı iddiası ise doğru gözükmemektedir. İbn Şâtır *Zîc*'inde fecr-i sâdık için -19 dereceyi, şafak için -17 dereceyi zikretmektedir. Bununla birlikte İbn Şâtır fecr-i sâdıkın tespitinde Ebû Ali el-Merrâkuşî'nin (ö. VII/XIII. Yüzyıl) -20, mütekaddim astronomların çoğunluğunun ise -18 dereceyi benimsedikleri bilgisini de paylaşmaktadır. Fakat kendi görüşünün her iki görüşten daha isabetli olduğunu ifade etmektedir.⁴² Ayrıca İbnü'ş-Şâtır'ın daha önce kaleme aldığı *Nihâyetü's-sûl* isimli eserinde⁴³ fecr-i sâdıkın ilk vakti olarak -18 dereceyi zikrettiği de belirtilmelidir.⁴⁴

İbn Yûnus (ö. 399/1009) ise *ez-Zîc el-Hâkimî* isimli eserinde hem fecr-i sâdık hem de şafak için -18 dereceyi tespit ederken, daha sonra hazırladığı mîkât cetvellerinde fecr-i sâdık için -20, şafak için -16 dereceyi tespit etmiştir. İbn Yûnus'un da aralarında bulunduğu astronomların mîkât cetvellerini gös-

⁴⁰ Şimşirgil, "İslam Âlimlerinin Hassasiyeti".

⁴¹ Tûsî, *Kitâbü't-Tezkira fi'l-hey'e*, 54a; Ebû Ca'fer Nasîruddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, *Zübdetü'l-idrâk fî hey'eti'l-eflâk* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 6527/2), 79b-80a. Ayrıca bk. Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rac en-Nîsâbü'rî, *Tavzîhu Tezkirati'n-Nasîri* (Adana: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Adana İl Halk Kütüphanesi, 769/1), 103b.

⁴² Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. İbrâhîm b. Muhammed eş-Şâtır ed-Dımaşkî, *Risâletü Zîc-i İbni'ş-Şâtır* (Erişim 18 Mayıs, 2020).

⁴³ İbnü'ş-Şâtır, *Nihâyetü's-sûl* isimli eserini gezegen modelinin mantıkî zeminini oluşturmak ve çerçevesini ortaya koymak maksadıyla yazmış, daha sonra bu sisteme uygun cetvellerini ve yeni sistemini *Zîcü'l-cedîd* isimli eseriyle açıklamıştır. Bk. Taha Yasin Arslan, *On Altıncı Yüzyıl Osmanlı Astronomisi ve Memluk Etkisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015), 30.

⁴⁴ Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. İbrâhîm b. Muhammed eş-Şâtır ed-Dımaşkî, *Nihâyetü's-sûl fî tashîhi'l-usûl* (Erişim 18 Mayıs 2020).

teren mecmûada ise fecr-i sâdik için -19, şafak için -17 dereceleri yer almaktadır.⁴⁵ Bu bağlamda İbn Yûnus'un görüşleri arasında bir mutabakat bulunduğundan söz etmek mümkün gözükmemektedir.

1.5. Orucun 1400 Senedir Bu Şekilde Tutulduğu İddiası

Şimşirgil ilgili yazısında Müslüman âlimler, astronomlar ve muvakkitlerin -19 derece tespitlerinden vazgeçilerek -18 derecenin esas alınmasının orucun asıl vaktinden 20 dakika geç başlatılmasına sebep olduğunu ve 1400 senedir yürürlükte olan uygulamanın kolaylaştırma ilkesi gereği kaldırılmasının orucu tehlikeye atan, ilmîlikten uzak bir yaklaşım olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁶ Oysa İslam dünyasında astronomi ilminin h. II. asırda ortaya çıktığı ve ilk dönemlerden itibaren fecr-i sâdıkın tespitinde farklı derecelerde görüş ayrılığının mevcudiyeti göz önünde bulundurulduğunda onun bu iddiasının da gerçeği yansıtmadığı görülmektedir. Ayrıca yukarıda belirttiği gibi -18 ve daha altı dereceleri esas alan Müslüman astronomlara göre oruca 20 dakika erken başlatıldığı iddiasının da geçerliliği kalmamaktadır.

2. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İmsâk Vaktinde Temkîn Uygulamasına Son Vermesinin Sebebi

DİB'in internet sayfasında yer alan bilgilere göre 1983 tarihine kadar uygulanmış olan temkîne o tarihten itibaren son verilmesi birkaç gerekçe ile açıklanmaktadır. Buna göre "Temkin uygulamasına dair Kur'ân ve Sünnette herhangi bir ifade yer almadığı gibi ibadet vakitlerinin kişisel gözlem ve müşahede ile belirlendiği ve hesabın yapılmadığı/yapılmadığı zamanlarda herhangi bir temkinden bahsedilmediği" ifade edilmektedir. Açıklamada "ibadet vakitlerinin hesapla belirlenmeye başlaması ve bir yerleşim yeri için tek bir vakit belirlenmesi ile beraber temkin uygulamasının zorunlu hale geldiği" kabul edilmektedir. Fakat bir yerleşim yerinin coğrafi ve matematiksel konumuna bağlı olarak, o yerin doğusu ile batısı ve alçak yerleri ile yüksek yerleri arasında zaman farkı oluştuğu, dolayısıyla hesaplamada söz konusu yerleşim yerinin doğusunun esas alınarak vakit belirlenmesi durumunda batısında vakitin girmemiş olacağı, batısının esas alınması durumunda ise doğusunda vakit

⁴⁵ David A. King, *Islamic Astronomy and Geography*, (Surrey: Ashgate-Variorum, Farnham, 1. Basım, 2012), 506; David A. King, "İbn Yûnus' Very Useful Tables for Reckoning Time by the Sun", *Archive for History of Exact Sciences* 10/3-5 (1973), 366.

⁴⁶ Şimşirgil, "İslam Âlimlerinin Hassasiyeti".

girdiği halde beklenmesi gibi bir sonucun ortaya çıkacağı, bu durumun yerleşim yerinin yüksek ve alçak yerleri için de söz konusu olduğu belirtilmiştir. Ayrıca temkîn uygulamasının takvim yapmanın getirdiği bir zorunluluk olmasına rağmen, temkînin gereğinden fazla uygulanmasının vakit karışıklığına ve ibadetlerin vaktinden önce ya da sonra yerine getirilmesine sebep olacağı vurgulanmıştır. Bu yüzden 1982 yılına kadar gereğinden fazla uygulanan temkîn vaktinin, aynı tarihte DİYK tarafından alınan kararlar mutedil hale getirildiği ve 1983 yılından itibaren yeni uygulamaya geçildiği ifade edilmiştir. Yeni uygulamaya göre imsâk ve yatsı vakitlerinde uygulanan temkîn tamamen kaldırılmıştır. Bunun gerekçesi ise fıkıh kitaplarındaki ictihâdların temkîn uygulamasına ihtiyaç bırakmaması ve imsâk vaktinde temkîn uygulanmasının oruca vaktinden sonra başlanılmasına ya da sabah namazının, vaktinden önce kılınmasına sebep olabileceği endişesi olarak ifade edilmiştir.⁴⁷

DİB tarafından 17.07.2013 tarihinde yapılan basın açıklamasında da temkîn uygulamasından vazgeçilmesinin sebepleri detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Açıklamada önceki İslam âlimlerinin büyük çoğunluğunun ve günümüzde İslam dünyasının neredeyse tamamının -18 dereceyi esas aldıklarına vurgu yapılmıştır. Açıklamada farklı dereceleri esas alan astronomların ve fukahânın varlığının farkında olduğu, fakat Başkanlığın tercihinin vaktin ilk sınırını tespit eden görüşe dayandığı ifade edilmektedir. -18 derece tercihinin hem İslâm'ın kolaylaştırma ilkesine hem de toplumda uygulama birliğinin sağlanmasına yönelik olduğu, ayrıca söz konusu derecenin bilimsel bir kriteri esas aldığı belirtilmiştir. Açıklamada vakit tespitinde her türlü görüşün ciddiyetle takip edildiği belirtilmiş, imsâk ve yatsı vakitlerinin bilimsel gözlem yöntemleriyle belirlenmesi amacıyla Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü ile ortak bir gözlem projesi yürütüldüğü bilgisi paylaşılmıştır. Yapılan gözlemlerin sonucunun takvimde belirtilen imsâk vaktiyle örtüştüğü ve gözlemlere hâlen devam edildiği ifade edilmiştir.⁴⁸

Bu makalenin amacı temkînin kaldırılmasının doğruluk ya da yanlışlığının değil, 1983'ten sonra yürürlüğe konan uygulama değişikliğine yönelik eleştirilerin hakikati yansıtmadığının incelenmesidir. Bu yüzden burada söz konusu açıklamaların doğru ve tutarlı olup olmadıkları mevzubahis edilmemiştir. Çünkü bu gibi bir inceleme hem makalenin amacının dışındadır hem de zaman ve mekân bakımından bu makalenin boyutlarını aşmayı zorunlu

⁴⁷ DİB, "Vakit Hesaplama".

⁴⁸ DİB, "Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği".

kılacaktır. Fakat burada ifade edilmesi gereken bir husus vardır ki o da şudur: DİB'in takvim hesaplamasında -18 dereceyi esas alması, Şimşirgil'in iddia ettiği gibi Hristiyan astronomların görüşünün alındığını değil, Müslüman astronomların ihtilâf ettikleri görüşlerden birinin bırakılıp diğerinin benimsendiğini göstermektedir. Üstelik bazı Müslüman astronomi âlimlerinin belirttiklerine göre bu, meşhur olan görüştür. Ayrıca -18 derecenin esas alınması Şimşirgil'in iddia ettiği gibi ilmîlikten uzak bir uygulama olarak değerlendirilemez. Zira astronomi ilminin kurucuları olan mütekaddim ulemâ ile müteahhir ulemâdan pek çoğu gözlemleri neticesinde aynı dereceyi esas almaktadırlar. Bu uygulamanın karışıklık ve bölünmeye davetiye çıkardığı iddiası da isabetli değildir. Bunun isabetli kabul edilmesi, aynı karışıklık ve bölünme isnadının astronomi ilminin kurucuları ve ilk uygulayıcıları olan mütekaddim astronomi âlimlerine de yapılmasını gerektirir ki, bu şekilde bir itham ve isnâdın kabul edilmesi söz konusu olamaz. Müslümanların ibadetlerini 1400 senedir bu şekilde yaptıkları iddiası ve buna bağlı olarak temkînin 1400 senedir ittifakla uygulandığı iması da hakikati yansıtmamaktadır. Zira ilk dönemlerde oruç ve sabah namazı vakti kişisel gözleme dayalı olarak tespit ediliyordu. Ayrıca saat ve dakika tespitli takvimler ve temkîn 1400 senedir var olan bir uygulama değildir.

DİB'in imsâk vaktiyle ilgili değişikliğinin temel sebebi ölçüyü -19'dan, -18 dereceye çevirmesinden kaynaklanmaktadır. Başkanlık böyle olması gerektiğini de 22 adet görsel gözleme ve önceki âlimlerin görüşlerine dayandırmaktadır. Konu temkîn ifadesiyle anlatılsa da problem temkînle ilgili bir mesele olmayıp, ölçünün daha doğru şekilde tespitiyle ilgilidir. Çıplak gözle ve gözle görme esasına uygun şekilde yapılan aletsel gözlemler neticesinde imsâk vaktinin, güneşin ufka -18 derece yaklaşmasıyla girdiği tespit edilmiştir. Konu astronomik hesaplarda yapılan bir düzeltme işlemidir. Dolayısıyla Şimşirgil'in -19 derece üzerinde durarak eleştirilerini bu temel üzerine bina etmesi ilmî bir yaklaşım değildir. Bu, ancak karşı gözlemler yapılması neticesinde -18 derece tespitinin fecr-i sâdıkın doğduğu ana tekabül etmediğinin ispat edilmesi durumunda söz konusu olabilir. Oysa iddia sahibi, bu şekilde bir gözlem neticesinde -18 derece tespitinin yanlışlığını ortaya koy(a)mamaktadır. Esasında tartışmanın temkîn uygulaması üzerine değil, fecr-i sâdıkın tespitinin -19 dereceden -18 dereceye indirilmesi üzerine bina edilmesi daha sağlıklı ve daha tutarlı bir yaklaşım olmalıdır.

Sonuç

Çalışmada ulaşılan sonuçları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

Tarihçi Prof. Dr. Ahmet Şimşirgil'in, Ahmed Ziyâ Bey'in ifadelerini mutlak doğru kabul ederek fecr-i sâdıkın tespitinde Avrupalı Hristiyan/gayrimüslim âlimlerin ufuk üzerinde beyazlığın tamamen yayıldığı vakti, Müslüman astronomi âlimlerinin ise ufuk üzerinde beyazlığın ilk görüldüğü vakti hesap ettikleri iddiası hakikati yansıtmamaktadır. Çünkü çalışmada gösterilmeye çalışıldığı gibi Hanefî "meşâyihî" fecr-i sâdıkın tespitinde birisi ufuk çizgisinin üzerinde beyazlığın ilk belirmediği an, diğeri yayıldığı ve iyice belirginleştiği an olmak üzere iki farklı görüş benimseyerek ihtilâf etmişlerdir. Dolayısıyla fecr-i sâdıkın tespitinde hangisi tercih edilirse edilsin her iki görüş de Müslüman âlimlerin görüşüdür. Şimşirgil'in ifadeleri bu hususta isabetli değildir.

Şimşirgil'in Avrupalı Hristiyan astronomların fecr hesaplarında, güneşin irtifâ'ını -18 derece, Müslüman astronomların -19 derece olarak esas aldıkları iddiası hakikati yansıtmamaktadır. Zira çalışmada gösterilmeye çalışıldığı gibi fecr-i sâdıkın derece olarak tespitinde Müslüman astronomlar -20 ilâ -15 gibi derecelerde ihtilâf etmektedirler. Bu görüşlerin hangisi tercih edilirse edilsin tamamı Müslüman astronomların görüşleridir. Bu konuda ancak deliller öne sürülerek hangisinin daha doğru ya da ihtiyatlı olduğundan bahsedilebilir. Dolayısıyla Şimşirgil'in fecr-i sâdık hesaplamasında Müslüman astronomların bir bütün olarak -19 dereceyi benimsediklerini ima eden ifadesi doğru değildir. -19 derecenin esas alındığı iddiası bir bütün olarak tüm İslâm tarihi ve tüm astronomi âlimleri için değil, ancak müteahhir bazı ulemânın ittifak ettiği husus olarak öne sürülebilir.

Şimşirgil'in Nasîruddîn et-Tûsî'nin fecr-i sâdıkın tespitinde -19 dereceyi esas aldığı iddiası bizim araştırma ve tespitlerimize göre doğru değildir. Zira Tûsî, hem *et-Tezkira* hem de *Zübde* isimli eserlerinde açıkça -18 dereceyi benimsemektedir.

Şimşirgil'in, dönemin Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Mehmet Görmez ve Diyanet yetkilileri hakkında iddia ettiği fecr-i sâdıkta "-18 dereceyi esas alanların Avrupalı Hristiyan astronomlar olduğunu iyi bilmekte fakat ifade etmekten kaçınmaktadırlar." iddiası doğru değildir. Çünkü çalışmada gösterildiği gibi -18 dereceyi esas alanlar yalnızca Avrupalı/gayrimüslim Hristiyan astronomlar değil, aynı zamanda bu ilmin kurucularından olan Müslüman astronomlardır.

Çalışmanın belki de en önemli sonuçlarından birisi temkînin kaldırılmasına ve imsâk vakti için -18 derecenin esas alınmaya başlanmasına bağlı olarak fazladan 20 dakika yedirilmek suretiyle orucun tehlikeye atıldığı iddiasının hakikati yansıtmadığı gerçeğidir. Zira DİB gerçekten de imsâk vaktinde -18

dereceyi esas aldıysa bu uygulama Müslüman âlimlerin gözleme ve hesaba dayalı tespitlerinden biri olduğu için “milletin orucu ile oynamış” olarak değerlendirilemez.

DİB’in fecr-i sâdıkın tespitinde -18 dereceyi esas almış olması durumunda Şimşirgil’in iddia ettiği gibi Hristiyan/gayrimüslim âlimleri Müslüman âlimlere tercih söz konusu değildir. Zira -18 derece azımsanmayacak sayıda Müslüman âlimin de tercih ettiği bir görüştür.

Fecr-i sâdıkın tespitinde -18 derecenin kabul edilmesi Şimşirgil’in “Bu mudur ilmîlik?” sözleri ile ifade ettiği gibi “ilmîlikten uzak” bir görüş değil, tam tersine gözlem/rasat ve hesaba dayalı ilmî bir görüştür. Aksinin iddia edilmesi durumunda -18 derece tespitinin gözleme dayalı olarak yanlışlanması gerekmektedir ki, bunu iddia edenlerin herhangi bir rasat çalışması ile iddialarını ispat ettikleri bilinmemektedir.

Netice itibarıyla fecr-i sâdıkın tespitinde hangi derecenin esas alınacağı noktasında âlimler arasında ihtilâf söz konusudur. Bu konuda Şimşirgil’in İslam âlimleri ve astronomları arasında bir ittifak bulunduğunu çağrıştıran ifadeleri ve iddiası doğru değildir. Bu yüzden Şimşirgil’in orucun riske atıldığı yönündeki itham ve isnâdları gerçeği yansıtmamaktadır. Bu hususta ancak ihtiyâtlı ya da toleranslı görüşlerden biri ile amel etmekten söz edilebilir. Diğer taraftan İslam’da ibadet vakitlerini gösteren takvimlerin tarihî serüvenini ele alan çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The authors declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Yazar Katkıları / Author Contributions: Tunahan ERDOĞAN %70-İsmail KARAGÖZLÜĞLU %30.

Kaynaklar/References

- Acar, Abdullah. *Kur’an’a Göre İmsak Vakti*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. nşr. Şuayb Arnavud-Âdil Mürşid. 50 cilt. Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1. Basım, 1421/2001.
- Akyüz, Vecdi. “Fıkıh Açısından İmsak Vaktinin Başlangıcı”. *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı-V*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.

- Arslan, Taha Yasin. *On Altıncı Yüzyıl Osmanlı Astronomisi ve Memluk Etkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî el-Mısrî. *el-‘Înâye Şerhu’l-Hidâye*. Beyrut: Dâru’l-fıkr, yy., ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslâm İlmihali*. İstanbul: Kitabevi, 2002.
- Bircendî, Nizâmüddîn Abdülâlî b. Muhammed Hüseyin el-Hanefî. *Şerhu Tezkirati’n-Nasîriyye*. Erişim 6 Mayıs 2020. http://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100030796164.0x000001
- Bîrûnî, Ebü’r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *el-Kânûnî’l-Mes’ûdî*. Haydarabad: Matbaatü Meclisi Dâireti’l-Ma’ârifî’l-Osmâniyye, 1. Basım, 1374/1955.
- Bîrûnî, Ebü’r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü’l-tefhîm li evâilî sinâ’ati’t-tencîm*. çev. Ramsey Wright. London: Luzac&Co, 1934.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği”. Erişim 8 Mayıs 2020. <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/2921/basin-aciklamasi>
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “Vakit Hesaplama”. Erişim 28 Nisan 2022. <https://vakithesaplama.diyaret.gov.tr/icerik.php?icerik=162>
- Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı. “Namaz Vakitlerinde Temkin”. 143/6, Karar Tarihi 21.1.1982.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebü’l-Hüseyin b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Müsnedü’s-sahîhu’l-muhtasar bi nakli’l-‘adli ‘ani’l-‘adli ilâ Rasûlillâh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-arabî, ts.
- Fazilet Takvimi. “Namaz Vakitleri ve Temkin Hakkında Suâl ve Cevaplar”. Erişim 11 Mayıs 2020. <https://www.fazilettakvimi.com/public/sual-ve-cevaplar/12/>
- Fazlıoğlu, İhsan. “Kadıızâde-i Rûmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/99. İstanbul: TDV, 2001.
- Gökmen, Fatin. “Namaz Vakitleri Hakkında Suallere Cevap”. *Sebilürreşad*. 3/61. (1949).
- Hasan Hüsnü Efendi. *Kitâbü’l-usûlî’l-vâfiye fî ‘ilmi’l-kosmogrâfiye*. Mısır: el-Matbaatü’l-kübrâ el-Emîriyye (Bulak Matbaası), 1. Basım. 1890.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseyinî ed-Dimaşkî. *Reddî’l-Muhtâr ‘ale’l-dürri’l-muhtâr*. Beyrut: Dâru’l-fıkr, 2. Basım, 1412/1992.
- İbn Hazm, Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Muhallâ bi’l-âsâr*. Beyrut: Dâru’l-fıkr, ts.
- İbnü’s-Şâtır, Ebü’l-Hasen Alâüddîn Alî b. İbrâhîm b. Muhammed eş-Şâtır ed-Dimaşkî. *Nihâyetü’s-sûl fî tashîhi’l-usûl*. thk. ve Fransızca’ya Çev. Erwan Penchêvre, yy, ts. Erişim 18 Mayıs 2020. Arxiv.org, <https://arxiv.org/pdf/1709.04965.pdf>
- İbnü’s-Şâtır, Ebü’l-Hasen Alâüddîn Alî b. İbrâhîm b. Muhammed eş-Şâtır ed-Dimaşkî. *Risâletü Zîc-i İbni’s-Şâtır*. El Yazması. Erişim 18 Mayıs 2020. https://www.academia.edu/98100961/%D8%B1%D8%B3%D8%A7%D9%84%D8%A9_%D8%B2%D9%8A%D8%AC_%D8%A7%D8%A8%D9%86_%D8%A7%D9%84%D8%B4%D8%A7%D8%B7%D8%B
- Kâdîzâde Rûmî, Mûsâ b. Muhammed b. el-Kâdî Mahmûd er-Rûmî Salâhuddîn. *Şerhu’l-Mülâhhas fi’l-hey’e*. Erişim 6 Mayıs 2020. <https://al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=m013062.pdf>

- King, David A. "Ibn Yünus' Very Useful Tables for Reckoning Time by the Sun". *Archive for History of Exact Sciences*. 10/3-5. (1973).
- King, David A. *Islamic Astronomy and Geography*. Surrey: Ashgate-Variorum, Farnham, 1. Basım. 2012.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî*. çev. Hayreddin Karaman - Ali Özek - İbrahim Kâfi Dönmez - Mustafa Çağrı - Sadrettin Gümüş - Ali Turgut. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 10. Basım, 2012.
- Kutbüddîn eş-Şîrâzî, Mahmûd b. Mes'ûd b. Muslih el-Fârisî eş-Şâfiî. *Nihâyetü'l-idrâk fî dirâyeti'l-eflâk*. British Museum, nr. ADD 7482. Erişim 12 Mayıs 2020.
https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000005664.0x000001
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emî-nillâh es-Sihâlevî. *Şerhu'l-Hidâye (el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübtedî ile birlikte)*. nşr. Naîm Eşref Nur Ahmed, Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmî'l-İslâmiyye, 1. Basım. 1417.
- Mârdînî, Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Halîl b. Yûsuf. *ed-Dürü'l-mensûr fî'l-'ameli bi rub'i'd-düstûr*. Erişim 7 Mayıs 2020.
<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015081446653&view=1up&seq=1>
- Mergînânî, Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî. *el-Muhîtü'l-Burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*. thk. Abdülkerim Sâmî el-Cündî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1. Basım. 1424/2004.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*. thk. Şuayb Arnavûd vd., Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 3. Basım. 1431/2010.
- Nizâmüddîn Belhî vd. *el-Fetâva'l-Hindîyye*. Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1310/1892.
- Nizâmüddîn en-Nîsâbü'rî, Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A' rec. *Tavzîhu Tezkirati'n-Nasîrî*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Adana İl Halk Kütüphanesi, No: 01 Hk 769/1.
- Serahsî, Ebü Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. thk. Halil Muhyiddîn el-Meyyis, Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1. Basım, 1421/2000.
- Seyyid el-Hâc Muhammed b. Abdilvahhâb b. Abdirrezzâk el-Endelûsî. *Îzâhu'l-kavli'l-hak fî mikdârî inhitâti's-şems vakte tulû'i'l-fecr ve gurûbi's-şems*. yy. ts.
- Sipahi, Yıldırım. "Şerâtin Ümmîliği Bağlamında Furû Fıkıhta İmsâk Vakti Meselesi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.1/31, 2018.
- Şimşirgil, Ahmet. "Sahur ve İftar Vakitlerine Dikkat!". Erişim 4 Mayıs 2020.
<http://ahmetsimsirgil.com/sahur-ve-iftar-vakitlerine-dikkat-05-05-2019/>
- Şimşirgil, Ahmet. "Sahur ve İftar Vakitlerine Dikkat!". YouTube. Yayın Tarihi 5 Mayıs 2020.
<https://www.youtube.com/watch?v=qIubcMJ8mA>
- Şimşirgil, Ahmet. "İslam âlimlerinin hassasiyeti". Türkiye Gazetesi (13 Mayıs 2018). <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/prof-dr-ahmet-simsirgil/602205.aspx>.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Mısır: Şeriketü mektebe, 3. Basım, 1395/1975.
- Türkiye Takvimi. "Mühim Tenbih". Erişim 1 Haziran 2020.

500 • BİR ELEŞTİRİNİN ELEŞTİRİSİ: İMSÂK VAKTİ TARTIŞMALARI

http://www.turktakvim.com/index.php?link=html/muhim_tenbih.html

Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen. *Kitâbü't-Tezkira fi'l-hey'e*. İstanbul Millet Kütüphanesi, 1331/54a.

Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen. *Zübdetü'l-idrâk fî hey'eti'l-eflâk*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 6527/2, 79b-80a.

Tehânevî, Zafer Ahmed b. Latîf el-Osmânî. *İ'lâü's-sünen*. thk. Muhammed Takî Osmânî, Karacı: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1415.